

Máthé Gábor

A POSZTMODERN JOGÁLLAM

The Postmodern Rule of Law

Dr. Máthé Gábor, CSc, az állam- és jogtudományok habilitált doktora, professzor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Államtudományi- és Közigazgatási Kar, Mathe.Gabor@uni-nke.hu

A 19. században születő klasszikus jogállam és a jelenkori posztmodern jogállam összevetésére vállalkozik e tudományos esszé, mégpedig a szerző és az érintett nemzetközi szakértők véleményének bemutatásával. Fő témaként a nemzetállami szuverenitás; a tagállamok és az Európai Unió központi szervei közötti jurisprudenciális problémák rendezése, a posztmodern jogállam anomáliáinak felszámolása, végső garanciaként a nemzetállamok alkotmánybírósága és az Európai Unió Alkotmánybíróságainak Szövetsége szerepel.

KULCSSZAVAK:

klasszikus jogállam, jogszabályok új rendszere

This academic essay endeavours to compare the classical rule of law which emerged in the 19th century with the current postmodern rule of law by presenting the views of the author and international experts concerned. As a major topic: the sovereignty of the nation state, constitutional courts of nation states and the Association of Constitutional Courts of the European Union are regarded as an ultimate guarantee to settle jurisprudential issues between Member States and the central government of the Union, to eliminate anomalies of the postmodern rule of law.

KEYWORDS:

classical rule of law, changes in territorial and cyber demarcation, new systems of legal norms, Association of Constitutional Courts

1. A KLASSZIKUS JOGÁLLAM A 19. SZÁZADBAN

Az elmúlt 200 esztendő első felének kiegyensúlyozottsága a Szent Szövetség három alapítójának: I. Sándor orosz cárnak, I. Ferenc osztrák császár és magyar királynak és III. Frigyes Vilmos porosz királynak a katonai szövetségén, valamint az általuk deklarált területrendezési és együttműködési elveken nyugodott. Európa történetében a nagyhatalmi kezdeményezéseket nevezetes kongresszusok kísérték. Közülük is kiemelkedő a 19. századi bécsi kongresszus,¹ amely 1914-ig eredményesen kezelte a nemzetközi válságokat.

Három követelmény együttes érvényesítése volt a záloga a kontinens kiegyensúlyozottságának. Első a legitimitás, azaz a hatalomgyakorlás örökletes, avagy választás útján fenntartott rendje, majd az egyensúlyban lévő államok szövetsége volt a kritérium, s végül a konfliktusok feloldásában mindig a jövő iránti felelősség dominált.

A kongresszust követő első 100 évben új rend alakult ki. A francia forradalom eszméivel szemben hirdették meg a legitimitást, s ebben a forradalommal szembeni restaurációban főként a monarchikus, dinasztikus szolidaritás fejeződött ki. Ez a hatalom továbbá keresztény volt: a trón és az oltár szövetségében épült ki, s végül meg tudott maradni kontinentálisnak.²

Ismert, hogy ezen idillinek tűnő kép nem volt konfliktusok nélküli. Elég a görög válságra (1821–1829), az 1848. évi európai forradalmakra, majd a krími háborúra utalni.

Az 1860-as évekre azonban a megváltozott érdekviszonyok felismerésével és megértésével a szövetség fokozatosan kezdte befogadni az új rendjével egyeztetendő, alapvetően új szemléletet követelő hatalmpolitikai elveket, s mindenekelőtt a jogállami intézményrendszer megteremtésének szükségességét ismerte fel.

A jogállam két attribútuma a szabadság és a tulajdon szentsége, az állam – társadalom – egyén triádst tekintve pedig lényegesült követelmény, hogy a hatalom gyakorlására ellenőrző intézmények jönnék létre.

A korai jogállam fogalom a politikai liberalizmus kívánságainak összegzése. Ezek a kívánalmak: az uralkodó alárendelése a pozitív jognak, (a princeps legibus solutus „évszázados dilemmájának” lezárása) az állami tevékenység joghoz kötése, és végül, de nem utolsósorban a jogalkotás és végrehajtás formális lehetőségeit ne használják fel a polgárok alapvető jogaiba történő jogellenes beavatkozásra.

Hangsúlyozzuk, hogy a kialakuló új államban kompromisszum született a formális állam javára. „A jogállam jellegével egyáltalán csak a törvényes rend sérthetetlensége adott, nem pedig a tartalma. Az állam lényege: pontosan határozza meg és megváltoztathatatlanul biztosítsa a jog által saját működésének pályáját, határait, valamint polgárainak szabad mozgásterét. Az erkölcsi eszméket államként, vagyis közvetlenül ne valósítsa meg messzebbmenvően, mint ahogy az a joghoz tartozik” – fogalmaz a bécsi Ogris professzor. Világossá vált,

¹ HARMAT Árpád Péter (2015): *A bécsi kongresszus és a Szent Szövetség*. Történelemcikk.hu. Elérhető: <http://tortenelemcikk.hu/node/319> (Letöltés dátuma: 2018. 12. 01.)

² HARMATHY Attila – MÁTHÉ Gábor (2015): A Szent Szövetségi Európától a Transzatlanti Európáig. *Jogtörténeti Szemle*, 3. sz. 34–39.

hogy a biztos jogalpok, a jogvédelem, a bírák egyéni mozgásterének megőrzése stabilizálóan, mi több, gazdaságilag előnyösen ható tényezők. A politikum érdeklődése így egyfelől az elérni kívánt eredményekre összpontosult, másrészt a formális jogvédelem különösen a közigazgatási ügyek területén vált központi kérdéssé. Mindez Werner Ogris szellemes formulálásával: „A jogállam eszméje eltávolodott az államelmélettől, s vehemenciával átugrott a közigazgatási jogra és a közigazgatástudományra.”³ A döntő kérdést ugyanis az jelentette, hogy a biztosított jogok mennyire érvényesülnek a tapasztalás iskolájában. Erre született a közigazgatás ellenőrzésének kényszere, amely igen kifejező Otto Mayer véleményében, miszerint a jogállam a jól szervezett közigazgatási jog állama, ami nem más, mint a közigazgatás igazságszolgáltatási formájúságát jelenti. Így nálunk is – 1896-ban – létrejött a jogvédelem kiemelt intézménye, a Közigazgatási Bíróság, amellyel konkrét formát öltött a polgárok védelme az állam jogellenes intézkedéseivel szemben. Ehhez járult további sarokpontokként még a hatalommegosztás, a bírák függetlensége és a katalógusba foglalt, mára már többgenerációs alapjogok rendszere.

A klasszikus hatalmi triász intézményrendszerének joghoz kötöttségét pedig a nagy jogalkotások szolgálták: a kereskedelmi törvényünk mellett a magánjogi kodifikáció kiemelkedő teljesítményét jelentő javaslatok, a Polgári perrendtartás, és nemkülönben a büntetőjogi dogmatika remekként az alkotójáról elnevezett büntetőtörvénykönyv, a Csemegi-kódex, amely különös részi tényállásaiban – mutatis mutandis – több jogásznemzedéket is kiszolgált.

Közismert, hogy a 19. század Kelet-Közép-Európájában létrejött Osztrák–Magyar Monarchia (a továbbiakban: Monarchia), Ausztria–Magyarország, két önálló államként – ám közös ügyekkel és erre vonatkoztatott közös szervekkel – mint a szentszövetségi elveket realizáló, rendkívüli területi változatosságú, színes kultúrájú entitás, amely sikeresen kiépítette a hatalommegosztásos intézményrendszer⁴ teljes spektrumát, és megalkotta – mint arra utalás történt – az európai jogi értékeket hordozó kódexeket.⁵

A Monarchia végső jellemzésénél fontos kiemelni azt a tényt, hogy elsőként a jogrend volt a domináns, és e keretek között bontakozott ki a gazdaság. Az 1870–1914 közötti helyi piacok dominanciájával működő gazdaság alapvetően szociális indíttatásával új polgári életstílust eredményezett. Figyelemreméltó példázat lehet továbbá a kettős Monarchia gazdasága, ahol a pragmatikus ügyek költségvetési aránya 70% – 30% volt, s néhány módosulás után, utoljára 1908-ban 63,6% – 36,4% arányban alakult a birodalmi tanács országainak hátrányára.⁶ A gazdasági eredményesség pedig ebből következően a magyar szuverénnek kedvezett. Eisenmann francia történész értékelése szerint: „Magyarország 67-tel a költségek

³ OGRIS, Werner (2010): Der Rechtsstaat – eine Einführung. In MÁTHÉ, Gábor – OGRIS, Werner Hrsg.: *Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstaat?* Budapest–Wien, Magyar Közlöny. 23–30.

⁴ SÁRI János (1995): *A hatalommegosztás*. Budapest, Osiris.

⁵ MÁTHÉ, Gábor (2015): Der ungarische Rechtsstaat in der Zeit der Doppelmonarchie. In MÁTHÉ, Gábor – MEZEY, Barna Hrsg.: *Kroatisch-ungarische öffentlich-rechtliche Verhältnisse zur Zeit der Doppelmonarchie*. Budapest, Eötvös University Press. 105–186.; OGRIS, Werner (2015): Die Doppelmonarchie Österreich-Ungarn und ihre Länder – Eine Einführung. In MÁTHÉ–MEZEY: *i. m.* 11–30.

⁶ BALOGH Judit (2007): Közös érdekű ügyek a dualizmus rendszerében. *Jogtörténeti Szemle*, 3. sz. 2–7.

harmadáért megkapta a jogok felét és megszerezte a befolyás kétharmadát a Monarchiában.⁷⁷

Fredric Jameson az Egyesült Államok egyik jelentős kortárs gondolkodója a posztmodern kulturális logikájával rendkívül kifejező értékelését adta a Monarchiának. Ez azért is fontos, mert mai korunk csak a saját lehetőségeinek feltételeiről gyárt elméleteket, amelyek a változások, átalakulások pusztá felsorolásából állnak csupán. Jameson pedig úgy próbál változtatni, hogy „megkísérel történelmileg gondolni a jelenre, olyan korban, amely már elfelejtette, hogyan is kell a történetiséget használni a jelent.” Íme a posztmodern világ értékelőjének sziporkázó expozíciója: „A Monarchia nemcsak az utolsó archaikus birodalom volt, de egyben az első multinacionális, több etnikumú állam is, amely Poroszországgal összehasonlítva kényelmesen impotens, a cárokhoz képest pedig emberséges és toleráns, s végső soron nem olyan rossz kombináció ez a saját nemzetek utáni, de nacionalizmusok által még mindig marcangolt korunkban is érdekesítő modell.”⁷⁸

2. A POSZTMODERN JOGÁLLAM KORUNKBAN

A jelenkorban, amikor is a gazdasági érdekeltségi szempontok kizárólagossá válnak, a posztmodern fogalmon a történetiség elvesztésével a pusztá árucikké válás folyamatának fogyasztását értjük.

A jogállami alapelvek realizálásának folyamata sem a kiépülés idején, sem a jelenkorban nem zökkenőmentes. Fontos, hogy a jogállami modell egyáltalán nem lezárt rendszer, állandó figyelemre, fejlesztésre szorul. Nincs garancia arra, hogy eredményei örök időkre megmaradnak. Jó példa erre a 21. századi Európai Unió. „A tagállamok ugyanis a saját és a közös politikai intézményrendszer kettősségének szorításában vergődnek” – jellemzi a helyzetet az Európai Parlament volt elnökeként Martin Schultz, akinek erről a sui generis formációról alkotott véleménye igen szemléletes: „Európában a nemzeti szuverenitás a hatalmi ágak elválasztásán alapul. Van egy kormányunk, amelyet a parlament leszavazhat, és egy független bírói kar, amely örökdik azon, hogy a törvényeket betartsák. [...] De amit most csinálunk az nem más, mint hogy e rendszer elemeit európai szintre emeljük, ám a hatalmi ágak elválasztása nélkül. Ami ebből kialakul, azt én Frankenstein Európájának nevezném.”⁷⁹

Felemlítve a Monarchia bukását, köztudott, hogy a 20. század elején az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer felrúgta a területi rendet, szétzilálta Közép-Európát. A második világháború utáni jaltai egyezményvel, majd a párizsi békemegállapodással pedig Európa megindult a transzatlantivá válás útján, lassan elvesztve világpolitikai befolyását. Az 1989. december 2-i máltai egyezmény pedig Kelet-Közép-Európa újraintegrálásával

⁷⁷ EISENMANN, Louis (1904): *Le compromis Austro-Hongrois de 1867 Etude sur le dualisme*. Paris, Bellais.

⁷⁸ JAMESON, Fredric (2010): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest, Noran Libro. 292., 316.

⁷⁹ Frankenstein Európája. *Magyar Nemzet*, 2013. március 6.

már teljesen új minőséget hordozott, hiszen az USA által közvetített washingtoni konszenzus szellemében kellett ezeknek a területeknek visszatérnie a 20. századi római szerződések politikai és gazdasági kapcsolatrendszeréhez.

A Grand Strategyvel egypólusúvá vált világban Kelet-Közép-Európa integrálása még inkább távolodott a korábban elfogadott elvektől. A washingtoni konszenzus elemeinek sorrendje – privatizáció, dereguláció, kereskedelmi liberalizáció – a nemzetközi pénzvilág forгатókönyve alapján realizálódott. A programalkotóknak ugyanis nem sikerült az államiság különböző dimenzióit konceptuálisan elkülöníteni és megérteni, hogy azok miként kapcsolódnak a gazdasági fejlődéshez. A privatizáció ugyanis hatalmas aszimmetriákat szült, amelyek korrigálása az állam feladata lett volna. Találóa n jegyezte meg Milton Friedman, a szabadpiaci közgazdaságtan képviselője, hogy bebizonyosodott a tétel: a jogrend valószínűleg alapvetőbb a privatizációnál.¹⁰

E nemzetközi folyamatok összefüggéseiről továbbá rendkívül tanulságos értékelést közöl kiváló tanulmányában Dr. Kádár Béla, akadémikus közgazdász professzor. A tényhelyzet világos rögzítése ugyanis önmagáért beszél: „A 20. század két önpusztító világháborúja (európai polgárháborúja) nyomán alakult ki az a fél évszázados nemzetközi erőter, amelyben Európa sorsát Európán kívüliek alakították, Jaltában a szovjet, Máltában 1989 decemberében az amerikai érdekeknek megfelelően. A rendszerváltás feltételeit, feladatait kívülről határozták meg. Ez alapvető mozgástér alakító tényező volt, ám [...] e koncepcionális meghatározottságból a közép-európai országok felzárkóztatása, pénzügyi támogatása nem volt stratégiai cél.”

Noha az 1990-es években a volt szocialista országok gazdasági átalakulásában „az IMF kapott vezérlőpult mozgástér átalakító szerepet [...] az IMF azonban a washingtoni konszenzus tartalmát tekintette stratégiának” – hangsúlyozza a magyar közgazdaságtudomány doyenje, akinek szakmai álláspontja vitathatatlan, azaz: „külső pénzügyi támogatás hiányában az IMF terápia eleve koncepcionális jellegű gazdaságpolitikai mozgáskorlát volt”.¹¹

Elgondolkodtató, hogy Fredric Jameson a már hivatkozott monográfiájában igen meggyőzően fest körképet a posztmodern mai elméletről: „Eltűnődhetünk, hogy korunk ideológiája nem vált-e az árucikk saját ideológiájává, vajon a gyakorlat nem vette-e át az eltökélt állásfoglalás és egy politikai vélemény teljes mellszélességgel való támogatásának helyét. A média itt találkozik ugyanis a piaccal és ketten együtt táncolnak egy régebbi típusú intellektuális kultúra sírján.”¹²

¹⁰ GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor szerk. (2009): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez.* – A Grand Strategy. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. 16–18.

¹¹ KÁDÁR Béla (2018): *Gazdasági mozgásterünk.* Kézirat. Budapest.

¹² JAMESON (2010): *i. m.* 407.

Ugyancsak drámaian igaz az az értékelés, miszerint a „*nemzetállam megszűnt fontos formális szerepet játszani egy folyamatban, amelyet a tőke alapvető megváltozásával teljesen meghaladott, s a korábbi termelési módból visszamaradt csökevényként élteti tovább*”.¹³

A közgazdasági irodalomban határozottá vált nézet szerint a legjelentősebb nemzetközi fejlődési szakadékat a fejlett Észak és a világnépesség nagyobb részét magában foglaló, gyengén fejlett Dél közötti kompromisszumos együttműködés lehetetlenülése jelenti. A globalizálódó világban további törvényszerűségeként hatnak az *aszimmetrikus interdependenciák* a tőkét exportáló és a tőkét befogadó országok között. A hazai gazdaság feletti nemzeti szuverenitás leszűkülése, azaz a gazdaság jövőbeni struktúráját meghatározó döntések idegen kézbe kerülése a transznacionális társaságok térhódításához vezet, amelyek az áru, tőke és technikai transzferjeik, stratégiai szövetségeik révén globális üzletpolitikát folytatnak. Ez a globalizáció káros hatását, mivel a nemzeti szuverenitást, pontosabban az állami szuverenitást erodálja – a piaci túlsúly állami kiegyenlítését gyengíti – és döntéshozatalnak határokon kívül helyezését szorgalmazza. Így a globalizáció újradefiniálja a nemzetállamok mint a nemzetgazdaság hatékony menedzserének szerepét – vonja le a következtetést Szentes Tamás akadémikus.¹⁴ Szükséges belátni azt is, hogy a globalizálódás korában a kormányzatok felelőssége és az állam szerepe nem csökken. Nem kismértékben a kormányzati politikától függ, hogy mennyire sikerül a világgazdasági és integrációs folyamatokban, valamint a transznacionális társaságokkal való együttműködésben minél több hasznot, minél kisebb költség és kockázat nélkül megszerezni.

Ám a nemzetgazdaságoknak mégis arra kell törekednie, hogy a nemzeti előrehaladás folyamatában az egymást elősegítő, kölcsönösen támogató hatások domináljanak, s a három szinten – globalizálódás, regionalizálódás és nemzeti irányítás – zajló világgazdaságban feloldódják a centrum és periféria kettőssége, s jelentősen csökkenjen a nemzetközi fejlődési szakadék.

3. A TÉRSZERKEZET VÁLTOZÁSÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1990-es években a társadalomtudományban új fogalom keletkezett, a szupraterritoriális tér, amely új jelenségeként azt jelezte, hogy az államok hagyományos területi szerkezetével szemben valami új alakult ki. Kétségtelen, hogy ez a kereskedelemre, gazdaságra vonatkozó valami új volt. A gazdaság és jog kapcsolatát a korabeli nemzetközi jog szerződési rendszere uralta, de illeszkedett a klasszikus térszerkezethez – állapítja meg a diplomácia-történet szakértője, Hargitai József. A modern nemzetközi jog az első világháború után nem jelentette a jog hagyományos térszerkezetének változását, sőt a nemzetközi jog belső fejlődése, ha úgy tetszik nemzetközivé válása, az európai kultúrkörön kívüli kiterjedése

¹³ JAMESON (2010): i. m. 422.

¹⁴ SZENTES Tamás (2002): *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában*. Szombathely, Savaria University Press. 14., 20., 178–179., 196–198.

sem érintette a térszerkezet változását – írja *A jog térszerkezetének változásai* című tanulmányában a szerző.

Az államhatalomnak nemzetközi szempontból ugyanis egyetlen ismérve van, nevezetesen annak effektivitása, azaz a gyakorlatban érvényesítette ezen a területi felségjogot.

Tényként volt elkönnyvelt, ha *egy állam nincs egy másik állam jogi uralmának alávetve, akkor szuverén*. A nemzetközi jog azonban nem ismeri a szuverenitás fenntartásának kötelezettségét, tehát egy állam szuverenitásáról, vagy annak egy részéről le is mondhat azzal, hogy csatlakozik egy államszövetséghez. „Ebből *argumento a maiore ad minus* az következik, hogy a szuverenitás részelemeiről is lemondhat, amely folyamat tulajdonképpen minden szerződés megkötésével megtörténik egészen addig, amíg ez a szuverenitásfogalom, mint például az EU-hoz történő csatlakozással, majdnem üressé válik” – összegezte álláspontját értékelő szintézisében a szerző.¹⁵

Lényegében abban foglalható össze a 21. század elejére kialakuló kép, hogy a nemzetközi jog és az abban megjelenő egyetemes szerződések rendszerében az állam olyan kötelezettségek hálózatába bonyolódott, ahol a nemzetközi jog értéksemleges állapota felbontult. A német szakirodalomban ezért már az 1970-es években megfogalmazták, a soft law elemekre épülő „*lex mercatoria*” létrehozását. Nem véletlenül nyert teret újkori tételként: a jog alternatív, nem törvényi forrásból is fakadhat. Ez a jog a világpiacon struktúrát fogja át, messzemenően függetleníti magát a nemzetállami avagy nemzetközi jogalkotásoktól.¹⁶

Az új világrend – a posztmodern világ támogatói pedig aktívan serkentik e folyamatokat, és mialatt az államok politikai, jogi és gazdasági téren elvesztik korábbi hatalmukat, addig ezzel párhuzamosan növekszik más aktorok befolyása, amelyek az állammal szemben párhuzamosan tevékenykednek. Igen nagy befolyásra tesznek szert továbbá a multinacionális cégek, civil szervezetek és kezdeményezések, NGO-k (non-governmental organization), és az új világrend globálisan érvényesülő normáival egy sajátos „földindulást” generálnak.

Az úgynevezett transznacionális jog alkalmazásával példaként a multik határon átlépő szervezeti struktúrái emelendők ki, nem is említve a „világ globális szerelőszalag” szindrómát, ahol az árumozgás nem nemzetállami export-import, hanem e globál cégek fiók- és leányvállalatai között intern árumozgás színtereként működnek. Sajátosan alakul továbbá, hogy csak azoknak a normáknak engedelmessé válnak, amelyek a konszernen belüli nyereség maximalizálására irányulnak. Végül, de nem utolsósorban kifejező jellemző még, hogy nem a befektetés helye szerinti ország jogrendje szerint működnek. Ennek az elkülönülő önállósodásnak egyértelmű magyarázatát adhatja az a tény, hogy e cégeknek a bevétele a nemzetállami költségvetések többszörösét teszik ki.

Az irodalomból az a követelmény is közismertté vált, hogy az állam/szuverenitás helyére a Global Governance lépjen, amelyet szupra- és internacionális szervezeteken keresztül

¹⁵ HARGITAI József (2004): *A jog térszerkezetének változásai*. Kézirat. Budapest.

¹⁶ HARGITAI József (2008): *Nemzetközi jog a gyakorlatban*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. 19–30., 721., 752., 777., 782–794.; lásd még: KIRÁLY Miklós (2007): *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Budapest, Új Ember.

lehet gyakorolni, ahogy e szervezeteket szellemesen skizofrén struktúráknak nevezik az ellenző szakértők.

A 20. század kifogyhatatlan a „térváltozások” módozataiban. Így példaként az éter-tér a múlt század második felében még regionális jogként szerepelt. Mára a nagy multinacionális távközlési cégek – új szereplőként – már más törvények alatt élnek. Ennek a tradicionális térnek globalizált változata mint virtuális tér (internet) szerepel. Az internet ugyanis szétrombolta a jogi térszerkezeti formákat. A kibertér vagy virtuális tér nem más – ahogy azt Hargitai József formulázta –, mint az emberek és gépek közötti kommunikáció hálójában létrehozott tranzakciók, kapcsolatok és gondolatok halmaza. Kiderült, hogy a világháló egyben gazdasági cselekvések színtere is, jelképes piacként funkcionál, ahol valóságos áru és tőke mozgás zajlik.

Ámde az internetet felfedezte az állam is, jelesül a közigazgatás korszerűsítésénél kívánja mind szélesebb körben igénybe venni. Az informatika elterjedése továbbá különös hatással is jár(t), létrejött egy olyan szakmai elit, amely egyre tudatosabban fellép az állam korlátozó szabályozásával szemben. Ez az avantgarde team főként az emberi jogok követelményeire hivatkozva technikai, logikai programismeretei birtokában képes felülírni a jogi szabályozás által lefedett területeket.

Végezetül a posztmodern jogállam vázaltszerű jellemzőinek bemutatását egy igen érdekes sajátosság felelevenítésével zárjuk. Nagyon elgondolkodtató az a helyzet, hogy a nemzetállami igazságszolgáltatás hagyományos formái nem bizonyultak alkalmasnak a transznacionális formációk jogi ügyeiben az érdemi érvényesítésre. Nem véletlen tehát a nemzetközi választottbíróóságok szerepének növekedése. Szembeötlő ugyanakkor, hogy a hatalmon lévő, szervezőerővel rendelkező multinacionális birodalmak célkitűzései között az állam „valamiféle” megszüntetése még nem szerepel. Pillanatnyilag ugyanis elegendőnek tűnik, hogy az állam szerepét a maguk érdekeinek megfelelően megváltoztatják, végül is a választott bírósági ítéleteket valakinek végre kell hajtania.

A fentiek összegzéseként megállapítható, hogy a hagyományos nemzetállami alkotmányok alapján szabályozott törvényalkotási folyamatok és struktúrák (jogforrási hierarchia, jogrendszer) lassan széttöredeznek. Ebből következik a lényegretörő és nagyon kifejező tanulmány – Ulrich Preuss tollából – összegző mondata: „*Megvalósult az állami törvényhozók hatalomfosztása.*”¹⁷

Nos, az állami törvényhozók „hatalomfosztása” lényegében az EGK folyamatos bővülésével létrejött Európai Unióval tetőzött. Az EU a tagállamok szuverenitása egyes elemeinek átruházásával, s az európai értékekre alapozottan jött létre. Pedig „*a szuverenitás az európai civilizáció legnagyobb találmánya, és az egyetlen olyan keret, amin belül egy életképes demokrácia működhet*” – állítja aforisztikus bölcsességgel Thierry Baudet. Hic et nunc nem foglalkozhatunk az államok közötti „hatalomgyakorlás” elvi kérdéseivel, ám azt mindenképpen hangsúlyozzuk, hogy a szuverenitás és a jogállam komplementer fogalmak.¹⁸

¹⁷ PREUSS, Ulrich K. (1999): Krise der regulativen Rechts. *Kritische Justiz*, Vol. 32, No. 1. 126–132.

¹⁸ MÁTHÉ, Gábor (2014): Sovereignty – Constitutional State. *Acta Univ. Sapientiae, Legal Studies*, Vol. 3, No. 1. 29–40.

4. VISSZATÉRÉS A JOG POZITIVIZÁLÓDÁSÁHOZ?

Helmut Coing professzor *A jogfilozófia alapjai* című klasszikus monográfiájában kiemelten foglalkozik az általános jogpozitivizmussal. Megállapítja, hogy: „[K]orunk joga egy olyan evolúció terméke, amely az archaikus társadalmi rendszerektől az ókori magaskultúrákig, s végül társadalmi formáink újkori magaskultúrájáig zajlott le. Ez az evolúció első-sorban a mind nagyobbá váló komplexitás uralásában jelentkezik. Bár a jognak egyrészt bizton-ságot kell nyújtania a fennálló normatív elvárások számára, másrészt azonban teret kell hagynia újabb elvárásstruktúrák fejlődésének, és ezzel újabb normatív rendszerek kialakulásának.”¹⁹

A normatív és kognitív tételezések párhuzamáról vélekedve a jelenlegi jogfilozófiai viták apropóján külön is kitér Luhmann elméletének bírálatára. Luhmann koncepciójának lényege ugyanis, hogy a pozitív jog döntések révén jön létre és érvényesül, de legitimációjában már nincs szerepe egy statikus világrendnek, ahogy azt a klasszikus természetjog európai tradíciója²⁰ megalapozta. A pozitív jogot különösen megalkotásának rendje kell, hogy legitimálja, az a politikai folyamat, amely során a kiválasztásra vonatkozó döntések megszületnek. A klasszikus természetjog egy örök világrend visszatükröződése volt, és a klasszikus igazságosság eszme pedig feltételezett egy átfogó tökéletes rendet, ami legitimálni tudta a jogot, és kritériumokat szolgáltatott a jogos és jogtalan megállapításához a jogi döntések meghozatala során. Az azonban mára világossá vált, hogy a modern komplex társadalom feltételei között erre nincs mód. Ezért ennek pótlására „a jogrendszer adekvát komplexitásának” biztosítására egy „rendszerelméleti interpretációnak” kell lépnie.²¹

A 21. század posztmodern világában éppen a fentiek okán is, még inkább nélkülözhetetlen a jogállam követelményéhez ragaszkodás.

Vitathatatlan meghatározó érték a jogállam, amelynek vezérgondolata a jogbiztonság, amelyben a jog az állam működésének „mérő factora”. Mégpedig a mai jogállam:

- alkotmányos állam, amely szabályozza a törvényhozás menetét;
- törvényi állam, amely szabályozza az egyén viselkedését, állami szerveket állít fel, amelyek felépítését és kompetenciáját meghatározza;
- jogvédő állam, amely az alkotmány és a törvények betartását megfelelő intézmények segítségével biztosítja.

Címszavakban jellemzője még: a törvényhozó alkotmányhoz kötése – a végrehajtó –, a bírói hatalom törvényhez kötése, az alapjogok védelme, az állami szervek felelőssége

¹⁹ COING, Helmut (1996): *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, Osiris. 87–88.

²⁰ STRAUSS, Leo (1999): *Természetjog és történelem (A klasszikus természetjog)*. Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor. 91–117.

²¹ COING (1996): *i. m.*; LUHMANN, Niklas (1973): *Gerechtigkeits in der Rechtssystemen der modernen Gesellschaft. Rechtstheorie*, 4. B. 89.; LUHMANN, Niklas (1969): *Funktionale Methode und juristische Entscheidung. Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 94, No. 1. 1–31.

a jogszabályok betartásáért, s végül a jogi rendelkezések megfogalmazása és kihirdetésének egyértelműsége.

Jordan B. Peterson, kanadai professzor 2018-ban megjelent „*lehengerlően lényeges mondanivalójú*” (The Times értékelése) monográfiájában szellemesen fogalmaz korunkról: „Az örült és felfoghatatlan posztmodern makacszkodás motivációja, a társadalmat át kell alakítani, avagy el kell törölni az elfogultságot, amíg el nem érjük a méltányosságot. Ez a tézis figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy nem lehet egyidejűleg mindkét állítás igaz, ahogy egy másik állítással sem lehet megmagyarázni, hogy maga a logika és a tudományos módszerek is csak egy sajátos patriarchális rendszer részei.”²² A professzor félreérthetetlenül jelzi, hogy az embereknek szükségük van elvekre, különben felüti a fejét a káosz. Szabályok, mértékek és értékek kellenek – hangsúlyozza.

„Meg kell határoznunk, hogy hová tartunk, hogy alkudozhassunk önmagunkról, s mindezt ne gyűlölködve végezzük. Ne becsüljük alá az előrelátás és az iránymutatás erejét. Határozzuk meg, hogy kik vagyunk. Ahogy Nietzsche írta: »akinek az életében van miért, az szinte bármilyen hogyan elvisel.«”²³ Ez az intellektus is egyértelművé tette, hogy vissza kell térnünk a természetjogi origóhoz, az evolúció döntő lépéséhez, a jog pozitívizálásához.

Minden történeti alkotás ugyanis egyedi formában létezik. A jog a kultúra egészének része, tárgyhoz kötött. A jog elsősorban a társadalmi rendben felmerült problémák megoldását jelenti. Tagadhatatlan – mint láthattuk – hogy a gazdasági hatalom és minden hatalom szerepet játszik (avagy próbál játszani) a jogképződésben. De a kultúra „szálai” is erősek, s nem tűnnek egyoldalú rendezést.²⁴

Mindezek okán a jogtudománynak és művelőinek a közeljövőben kiemelkedő szereplővé kell válnia az EU feszítő problémáinak a megoldásában.

A jogtudomány szellemtudomány. Egyrészt a jogrendszer gyakorlati megvalósulásának szolgálatában áll, másrészt a hatályos berendezkedések tudománya. Edmund Burke magasztos értékelésével: „A jogtudomány az emberi értelem büszkesége, amely minden hiányossága, terjengőssége és hibája ellenére sem más, mint a különböző korok összegyűjtött bölcsessége, amely összegegyezteteti az eredendő igazságosság elveit az emberi érdekek határtalan sokszínűségével.”²⁵

A jogtudományi polémikák, nézetkonfrontációk jelen korunknak is sajátosságai. Példaként emeljük ki a szuverenitásviták közül Jeremy Rabkin, amerikai kutató koncepcióját, aki máris eredményesen érvel amellett, hogy a globális rendnek is az államok szuverenitásán kell alapulnia.²⁶ Ezek ugyanis azok az egyedülálló nemzetközi tényezők, amelyek egyesítik a demokratikus legitimitációt, a jogszabály-kikényszerítés képességével – magyarázza

²² PETERSON, Jordan B. (2018): *12 szabály az élethez. Így kerül el a Káoszt*. Budapest, 21. Század. 348.

²³ PETERSON (2018): i. m. 98.

²⁴ COING (1996): i. m. 163–164., 272.

²⁵ COING (1996): i. m. 273.

²⁶ MÁTHÉ Gábor (2013): Magyary Zoltán tudománytörténeti jelentősége. *Polgári Szemle*, 9. évf. 3–6. sz. Vö.: RABKIN, Jeremy (2004): *The case for sovereignty: Why the World Should Welcome American Independence*. Washington, AEI Press. 160–161.

az érdekvényesítés eredményes módját az amerikai kutató. Nem is említve, hogy például az EU-relációban az egyes szuverének között – egybehangzó akarat-elhatározás alapján – létrehozhatók gazdasági régiók, régióközpontok a határokon belüli-túli kölcsönösségi területeken.

Az említettek lehetnek tehát a többi között – a 21. századi államelméleti prioritások, amiért is a közös valuta jegyében fogant, s a magállamok által céltételezetten működtetni kívánt EU egész szervezetét, döntéshozatali mechanizmusát újra kell alakítani, mégpedig nem a globalizációhoz, hanem Fernand Braudel találó megfogalmazásában egyszerre több gazdasági világhoz.²⁷ Európán belül pedig a közös értékhordozó régiók kialakíthatók. Igen tanulságos ebből a szempontból a kiváló történész, Szűcs Jenő kismonográfiája, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. A történeti régiók sajátosságai ugyanis egybeesnek az EU jelenkori gazdasági trendjeivel.²⁸

5. AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG VÁLTOZÓ SZEREPKÖRBE

Az európai jogrendszer összehasonlítása előtt álló sajátos kihívások jogi és politikai téren hatalmas jelentőségűek – írja a heidelbergi Max Planck Institut igazgatója, Armin von Bogdándy, a kiemelkedő színvonalú *Handbuch Jus Publicum Europaeum* VI. kötetének, a *Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa: Institutionen* – bevezetőjében.

Ennek a megkülönböztetett figyelemnek többek között az az oka, hogy az Európai Unió közjogában egyedülálló módon összekapcsolódnak az Unió elsődleges joga, az Emberi Jogok Európai Egyezménye és az állami jogrendek: „*Ez az európai közjog ezt jogilag összegegyeztetni különböző, önmagát alkotmányjogi normativitásként értelmező rendszerekkel anélkül, hogy egyetlen jogrendszerré összeolvasztaná*” – vázolja az európai közjog problematikájának összetettségét Bogdándy professzor.²⁹

Az alkotmánybíráskodás az európai jogrendszerben című kötet 14 szerzője pedig az alkotmánybíráskodás szerepének, gyakorlatának analízisével, az ebből levonható tanulságokkal egyértelműsíti, hogy ez az intézmény lehet a végső garancia a posztmodern jogállam anomáliáinak felszámolására.³⁰

Az európai jogrendszer alapja az EU tagállami jogrendszerek által definiált területe, amelyen a tagállami és az uniós normák egyaránt érvényesülnek. Igaz tehát Bogdándy professzor tétele, hogy egy komplex jogrend, amelynek nincs kifinomult dogmatikája, az rendszerint híján van a világosságnak, az előreláthatóságnak és a tisztességnak.³¹

²⁷ BRAUDEL, Fernand (2008): *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa.

²⁸ SZÜCS Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető.

²⁹ BOGDANDY, Armin – GRABENWARTER, Christoph – HUBER, Peter M. Hrsg. (2016): *Handbuch Jus Publicum Europaeum Band VI. Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa: Institutionen*. Karlsruhe, C. F. Müller.

³⁰ BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER (2016): *i. m.* A horizontális alkotmánybírói szövetség. A jelenség. 7.

³¹ MÁTHÉ, Gábor szerk. (2017): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest, Dialóg Campus. 32.

Amikor pedig területről beszélnek az EU-szerződés megalkotói, akkor a teljes pozitív jog értelmezési lehetőségét értik alatta – magyarázza a „fogalomterjedelmet” társszerkesztővel együtt Bogdándy. *„Természetesen nem szubszumcióképes fogalomról van szó, melyből interpretáció útján ki lehetne csinálni az európai közösségiesítés speciális formáját. De lehetővé teszi a pozitív jog értelmezését, amely egy közös jogi nevezőt kínál a sok, az új, az új minőségre utalás számára: »egyszótagú« állam tagállammá változik az államigazgatások a közösi igazgatás tagjaiként működnek, s ami a jelenlegi téma szempontjából különösen fontos, az alkotmánybíráskodással megbízott intézmények egy alkotmánybírói szövetséget alkotnak.»*³²

Megállapítható, hogy az alkotmánybíráskodás az európai jogrendszeren belüli összehasonlítás elméleti bázisa, s ez a szerepkör alapozza meg az alkotmánybírók szövetségének intézményét.

Az alkotmánybírók mai gyakorlata nem egy világosan lehatárolt jogterület értelmezése – hangzik el a bevezető institúciókban. Sokkal inkább egy úgynevezett „beépített”, az összefüggésekre kiemelt figyelmet fordító „jogalkotási folyamat”. Ennek folytán a szerkesztők 5 speciális funkciót különböztetnek meg a szövetségben működő alkotmánybírók körében. Így: összekötő, illetve megvalósító – fordító – legitimációs – jogvédelmi hézagok zárására irányuló – s végül az uniós jog és az alkotmányjog találkozására vonatkozó kontrollfunkciót tételeznek.

Ezek közül kardinális jelentőségű a jogvédelmi hézagot kitöltő szerepkör, különösen az identitáskontroll és kiemelten az *ultra-vires kontroll formájában játszott szerep arra vonatkozólag, hogy védelmet nyújtsanak az európai szervek masszív kompetenciátülpésével szemben*. E kontrollnak döntő jelentőséget az ad, hogy elmélyíti és racionalizálja a közös európai megoldások kidolgozását.

Az Alkotmánybírók Szövetsége azzal is nagyban hozzájárul az európai jogrendszer fejlődéséhez, hogy a nemzeti bíróságokkal horizontális együttműködésben kontrollfunkciót lát el az európai igazságszolgáltatás az EUB (Európai Bíróság), EJEB (Emberi Jogok Európai Bírósága) tevékenysége fölött.

Szellemes továbba az „értékelő cenzorok” helyzetismeretének illusztratív megnyilvánulása is. Amennyiben több alkotmánybíró „közös koncerten”, azonos időben egymáshoz hasonló igazságszolgáltatási irányvonalakat dolgoz ki, akkor azok nem gyanúsíthatók, hogy elfogult nemzeti különutakat érvényesítenek az EU-val szemben.

A jelenkori jurisprudenciális problematika megoldásában ezért jövőbe mutató axiómaként értékelhető: *az európai jogi kultúra és az európai közjog nem nőhet ki csupán az uniós jogból és az EJB ítélkezési gyakorlatából*. Ehhez sokkal inkább az igazságszolgáltatással megbízott nemzeti szervek hálózatba kapcsolására van szükség – hangsúlyozzák a szerkesztők.³³

³² BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER (2016): *i. m.* 4–5.

³³ BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER (2016): *i. m.* Handbuch VI. – A horizontális alkotmánybírói szövetség. 8–10.

A kötet összeállítóinak gondolati gazdagságát ugyancsak igazolja az is, hogy hogyan vélekednek az európai államok alkotmánybírói egységes modell koncepciójáról. Megalapozott álláspontjukból következően elutasítják ezt az esetleges törekvést, s az EU-szerződés szöveganalízisével igazolják azt, ha a tagállami alkotmányrendszerek egyenértékűek, akkor ebből következik a „sokszínű mechanizmusok” elismerése, amelyek védik az alkotmány normativitását.³⁴

Rendkívül körültekintő és kifejező továbbá az az elméleti levezetés is, amely az alkotmánybíráskodás fogalmi azonosítására irányul, s bemutatja a három egymástól teljesen különböző fejlődési irányvonal jellemzőjét: Figyelemreméltó tételzés a szerzőktől, hogy az alkotmánybíráskodás fogalmát csakis fuzzy conceptként tudják megragadni.

Ám korrekt az Európai Alkotmánybírók Konferenciájának alapszabályára hivatkozás, amely szerint a bíróság hatáskörét különösen a normakontroll; a bírói függetlenség, s a demokratikus jogállam alapelvei melletti elkötelezettség, valamint az emberi jogok védelme jelenti.³⁵

Végezetül a módszertani és jogi alapkérdések körében pedig olyan álláspontot képviselnek a kötet összeállítói, amellyel mindenképpen szükséges a tudományos igényű azonosulás.

E sui generis alakulat jövőjét illetően pedig a jogtudományi dogmatikai argumentáció olyan minőségére, mint kötelező példázatra utalnak a kiváló szakemberek, amely az idézés igényességével feltétlenül tovább hat.

„Az európai közjog normatív alapstruktúrája, mint jogi iránymutatás elvárja, hogy a jogrendszer minden szereplője habár nem alkotnak homogén jogi kultúrát, működjön közös ismeretek, készségek és értékek mentén. A nemzeti értelmezéseket dogmatikai tartalmukkal együtt meg kell vizsgálni az európai közjog perspektívájából a joggyakorlat és a jogelmélet területén, de semmiképp nem kell mindig harmonizálásra törekedni. [...] Más jogrendszerek jogi aktusainak és alakzatainak jogtudományi és gyakorlati helyi értékét tekintve nem létezik általános konszenzus. [...] Az alkotmánybíráskodás összehasonlításának funkcióját – pragmatikusan – három típusba sorolhatjuk: egy kijelentés igazolása, egy bizonyos megállapítást hordozó, fogalmi keret kialakítása és az egymással szembeállítás.

[...] Mivel egy pluralisztikus struktúrában a közös felelősséget csak párbeszéd formájában lehet érvényesíteni, meg lehet indokolni azt a vélelmet, hogy létezik egy összehasonlító értékés, mint a közös normativitás kibontakoztatásának építőköve.”³⁶

Ez a metodika pedig különösen indokolhatja a nemzetállami alkotmánybírók szövetsége rendszerének kiteljesedésével az EU közös szervei és a nemzetállamok jogi

³⁴ BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER (2016): *i. m.* Handbuch VI. – Az alkotmánybírók Európán belüli összehasonlításának sarokpontjai. Az alkotmánybírók „európai modellje”? Egy gondolati alakzat alapjai és korlátai. 13–16.

³⁵ BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER (2016): *i. m.* Handbuch VI. – Az alkotmánybíráskodás, mint a kutatás tárgya. 16–17.

³⁶ BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER (2016): *i. m.* Handbuch VI. – Módszertani és jogi alapkérdések. 18–20.

konfliktusainak feloldását, mint az már 2009-ben az 5. Európai Jogász Fórum záró határozatában is megfogalmazást nyert.³⁷

Az intellektuális kihívás mindannyiunk előtt világossá teszi, hogy szakmai kérdésekben mielőbb jogi döntéseket kell hozni. Ismét Jordan B. Peterson bölcs gondolataihoz kapcsolódunk. A hogyan továbbra ugyanis a professzor ajánlása nagyon megszívlelendő:

„De sohasem lehetünk biztosak abban, hogy mi a legjobb módszer és a legjobb cél. Segít célt választanunk, ha a hagyományra támaszkodunk. Ésszerű dolog azt tenni, amit mások eredményesen tettek, ha csak nincs racionális ellenérvünk. S ha igazat mondunk azzal a leg-lakhatóbb valóságot hozzuk létre. Az igazság a nemzetek vagyona, biztonsága. Az igazságnak köszönhetően a múlt valóban múlt marad. [...] Ismerjük fel saját igazságunkat. S azt közöljük értelmesen másokkal!

Ez biztosítja a jótékony jövőt, amely a múlt bizonyosságaiban gyökerezik.”³⁸

³⁷ MÁTHÉ, Gábor et al. (2009): *Closing remarks. Panel Meeting of the 5th European Jurists Forum 1–3. October 2009, Budapest.* Budapest, Magyar Jogászegylet. 343–344.

³⁸ PETERSON (2018): *i. m.* 255–257., 263–264.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. BALOGH Judit (2007): Közös érdekű ügyek a dualizmus rendszerében. *Jogtörténeti Szemle*, 3. sz. 2–7.
2. BOGDANDY, Armin – GRABENWARTER, Christoph – HUBER, Peter M. Hrsg. (2016): *Handbuch Ius Publicum Europaeum Band VI. Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa: Institutionen*. Karlsruhe, C. F. Müller.
3. BRAUDEL, Fernand (2008): *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa.
4. COING, Helmut (1996): *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, Osiris.
5. EISENMANN, Louis (1904): *Le compromis Austro-Hongrois de 1867 Etude sur le dualisme*. Paris, Bellais.
6. GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor szerk. (2009): *Sub Clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. – A Grand Strategy*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
7. HARGITAI József (2004): *A jog térszerkezetének változásai*. Kézirat. Budapest.
8. HARGITAI József (2008): *Nemzetközi jog a gyakorlatban*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
9. HARMAT Árpád Péter (2015): *A bécsi kongresszus és a Szent Szövetség*. Elérhető: <http://tortenelemcikkek.hu/node/319> (Letöltés dátuma: 2018. 12. 01.)
10. HARMATHY Attila – MÁTHÉ Gábor (2015): A Szent Szövetségi Európától a Transzatlanti Európáig. *Jogtörténeti Szemle*, 3. sz. 34–39.
11. JAMESON, Fredric (2010): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest, Noran Libro.
12. KÁDÁR Béla (2018): *Gazdasági mozgásterünk*. Kézirat. Budapest.
13. KIRÁLY Miklós (2007): *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Budapest, Új Ember.
14. LUHMANN, Niklas (1969): Funktionale Methode und juristische Entscheidung. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Vol. 94, No. 1. 1–31.
15. LUHMANN, Niklas (1973): Gerechtigkeit in der Rechtssystemen der modernen Gesellschaft. *Rechtstheorie*, 4. B.
16. MÁTHÉ Gábor (2013): Magyary Zoltán tudománytörténeti jelentősége. *Polgári Szemle*, 9. évf. 3–6. sz.
17. MÁTHÉ, Gábor (2014): Sovereignty – Constitutional State. *Acta Univ. Sapientiae, Legal Studies*, Vol. 3, No. 1. 29–40.
18. MÁTHÉ, Gábor (2015): Der ungarische Rechtsstaat in der Zeit der Doppelmonarchie. In MÁTHÉ, Gábor– MEZEY, Barna Hrsg.: *Kroatisch-ungarische öffentlich-rechtliche Verhältnisse zur Zeit der Doppelmonarchie*. Budapest, Eötvös University Press. 105–186.
19. MÁTHÉ, Gábor et al. (2009): *Closing remarks. Panel Meeting of the 5th European Jurists Forum 1–3. October 2009, Budapest*. Budapest, Magyar Jogászegylet.
20. MÁTHÉ, Gábor szerk. (2017): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest, Dialóg Campus.

21. OGRIS, Werner (2010): Der Rechtsstaat – eine Einführung. In MÁTHÉ, Gábor – OGRIS, Werner Hrsg.: *Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstat?* Budapest–Wien, Magyar Közlöny. 23–30.
22. OGRIS, Werner (2015): Die Doppelmonarchie Österreich-Ungarn und ihre Länder – Eine Einführung. In MÁTHÉ, Gábor– MEZEY, Barna Hrsg.: *Kroatisch-ungarische öffentlich-rechtliche Verhältnisse zur Zeit der Doppelmonarchie.* Budapest, Eötvös University Press. 11–30.
23. PETERSON, Jordan B. (2018): *12 szabály az élethez. Így kerül el a Káoszt.* Budapest, 21. Század.
24. PREUSS, Ulrich K. (1999): Krise der regulativen Rechts. *Kritische Justiz*, Vol. 32, No. 1. 126–132.
25. RABKIN, Jeremy A. (2004): *The Case for Sovereignty: Why the World Should Welcome American Independence.* Washington, AEI Press.
26. SÁRI János (1995): *A hatalommegosztás.* Budapest, Osiris.
27. STRAUSS, Leo (1999): *Természetjog és történelem (A klasszikus természetjog).* Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor.
28. SZENTES Tamás (2002): *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában.* Szombathely, Savaria University Press.
29. SZŰCS Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető.

Dr. Máthé Gábor, CSc professor emeritus a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi- és Közigazgatási Karán, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Fő kutatási területei a magyar alkotmány és közigazgatás jogintézményeinek története, a közigazgatás és a bíraskodás határterületeinek egyes kérdései, valamint a közigazgatás büntetőhatalma.